

I.

Az emberi természetről

A szellem, lett légyen akármi más is, állandó részét képezi mindenki tapasztalatának, és többféleképp, mint ahogy tudni véljük, alkotja meg azt a valóságot, amelyben, amely szerint, amelyért, amely ellenében élünk, és amelybe nemegyszer belehalunk. Semmi sem tartozik inkább lényegünkhöz. Ebben a fejezetben arra a gondolkodásmódra szeretném felhívni a figyelmet, amelyet kortárs szerzők alkalmaznak a tárgyról szólva, illetve a modern és kortárs gondolkodás egyik fő előfeltevéseire: arra az elgondolásra, hogy mi mint kultúra átléptük a gondolkodásnak és a megértésnek egy vagy több küszöbét, és ezért az ezt követő gondolkodás különleges jogot formálhat az igazságra. Szükségképpen kevés példát hozok fel ugyan állításom igazolására, de ebből a módfelett önisméltó jellegű irodalomból véve azok joggal mondhatók jellegzetesnek.

A mai népszerű ismeretterjesztő irodalomnak van egy olyan magabiztos hangú vonulata, mely a szellemről, illetve az elméről a természettudomány szerepében tetszelegve beszél. Ezek az írók úgy tesznek, mintha a tiszta és racionális tudományos objektivitás igazolná módszereiket és következtetéseiket. Érvelésüket hol burkoltan, hol kimondottan arra hegyezik ki, hogy az

én régi romantikus mítoszát, amelyet a vallás szorgalmaz, vagy amely utána kulturális üledékképpen megmaradt, félre kell söpörni. Annak valószínűségéről nem fogalmaznék meg véleményt, hogy vajon a természettudomány fejlődése csúcán eljut-e végül a tudat, az azonosság, az emlékezés és a képzelet olyan magyarázatához, amely megfelel a tudományos vizsgálgóság kívánalmainak. Az ellen sincsen kifogásom, hogy ismereteink jelenlegi korlátozott állapotában föltételezéseket vezessenek elő abban a tudatban, hogy azokat a tudomány tiszteletre méltó hagyományának megfelelően ordas tévedésként megcáfolhatják. Nem a tudományos módszereket vonom kétségbe, hanem annak a fajta okfejtésnek az eljárásait, amely a tudományosság vagy valamely különleges szakmai tudás tekintélyével lép fel, a tudomány védőszíneivel takarózik, de a tudományt megkülönböztető önfegyelmet és önbírálatot nem gyakorolja.

E szociológusok, evolúciós pszichológusok és filozófusok egy tiszteletre méltó hagyományt követnek, habár végletesen lezüllött formában. Valóban a felvilágosodás utáni korszak egyik legfelcsigázóbb eszméje az volt, hogy újra lehet gondolni a valóságot, hogy a tudás felszabadítja az emberiséget, ha az megközelíthetővé tehető számára. Az olyan roppant kérdések számára, mint az ember eredete és természete, a nagyközönség jelent megfelelő nyilvánosságot, hiszen a javasolt változások kulturálisak voltak. Ebben a helyzetben a véleményformáló írók felelőssége ellenállni a rossz értelemben vett népszerűsítés kísértéseinek. Hatalmas, éles

vitákkal teljes irodalom húzódik meg a pszichológia, antropológia és szociológia mögött. Az e területeket népszerűsítő szerzők ma komoly tekintélynek örvenednek, és laikus olvasóik joggal számítanak arra, hogy szakavatottan kezelik az általuk taglalt nagy témákat, köztük az emberi természet és tudat, valamint meglepő gyakorisággal a vallás kérdéseit. Befolyásuk nem kis részben a köztük lévő alapvető egyetértésnek is köszönhető.

A több területet felölelő irodalomban közös, meghatározó elemként a küszöbön való átlépés modellje sejlik fel. Ezek szerint a gondolkodás világában mostanában vagy a meghatározatlan közelmúltban korszakos változások mentek végbe. Valamely felismerés csodaszerű hirtelenséggel és hatékonysággal beavatkozott a történelem alakulásába, és megváltoztatott mindent. Ez a minta széles körben érvényesül a kortárs gondolkodásban. Találomra előveszek egy vékonyka filozófiai értekezést, és a következőt olvasom: „Ebben a posztmodern állapotban a hit, amely immár nem a mozdulatlan Isten platóni képét utánozza, magába szívja e dualizmusokat [teizmus és ateizmus], nem lát bennük okot a konfliktusra.” Ez tehát hírt ad ama feltevés berobbanásáról, hogy a Nyugat vallása a „mozdulatlan” Isten pogány fogalmának a mintáját követte mindaddig, amíg a posztmodern hermeneutika be nem avatkozott.

* Zabala, Santiago: „Introduction: A Religion without Theists and Atheists”. In: Rorty és Vattimo, 2005, 2. o.

Akkor mi is a Nyugat vallása? A magam teljesen szakmaiatlan olvasmányélményei szerint semmi olyasmi, ami az utóbbi ötszáz év teológiájában szerepelne. Ha a mozdulatlan mozgató – gondolom, rá utal a szerző – adta át a mozgást az általa teremtett rendnek, akkor van-e értelme őt „mozdulatlannak” nevezni, ami „statikusságot” és „tétlenséget” sejtet, és nem fér össze a mozgás átadásának ősi és ragyogó megérzésével? Az egyik ókeresztény író, Nüsszai Gergely mondta Istenről a következőket: „Az, aminek nincsen minősége, nem mérhető; a láthatatlan nem vizsgálható; a tetetlen nem mérlegelhető; a határtalan nem hasonlítható; a felfoghatatlan nem engedi meg a többé-kevésbé okoskodását.”* Az ókortól kezdve a teológiai gondolkodás szüntelenül hangoztatja, hogy Isten lételméletileg különbözik minden emberi szellem alkotta ismérvtől. Amit nem lehet mérni vagy összehasonlítani, aligha lehet mozdulatlan a szó közönséges értelmében. Ez a fajta szóhasználat pozitivista szemmel értelmetlennek látszik, holott amikor túlmutat a nyelvben rögzült szokványos fogalmakon, minden másnál inkább hasonlít a modern fizikára. Akárhogy is, vajon a mozdulatlan Isten többé vagy kevésbé összetetten felfogott eszméje folyamatosan hatott-e a hitre egészen a „posztmodern állapot” eljöveteleig? Amiket némelyek olyan jelentős előfeltevéseknek hisznek, amelyek egy civilizáció egész kultúráját formálták, majd leáldoztukkal átformálták,

* Idézi Balthasar, 1995, 1. [„In suam ordanationem”. In J. P. Migne (szerk.): *Patrologiae Graecae*, XLVI., Petit-Montrouge: Imprimerie Catholique, 1863, 551. o.]

azok mások szemében még csak előfeltevésszámba se mennek.

Az effajta elbeszélés paradigmája a történelmi küszöb eszméjén alapul – korábban akként gondolták, most, a megismerésnek ebben az új korszakában mi, legalábbis a felvilágosultabbak, ekként gondoljuk. Küszöb van számos, és mindannyi a felfogás újabb s újabb korszakához vezet. De valamennyi az alapvetően megváltozott jelen szemszögéből tesz kijelentéseket a múlttól. Ilyeneket olvasok filozófiai könyvekben: „A filozófia eme hermeneutizálása abban a pillanatban megszabadította a vallást a metafizikától, amikor az Isten Nietzsche meghirdette halálát azonosította Krisztusnak az evangéliumokban narrált kereszthalálával.”* Nietzsche és némely nevéhez kötődő mondas, nevezetesen ez: „Nincsenek tények, csak értelmezések”, gyakran szerepel küszöbeseményként ezekben a metaelbeszélésekben, amiképpen ezúttal is.

Hasznos lenne, ha ezek a munkák főbb fogalmaik meghatározásával szolgálnának az átlagolvasó számára. Megmondani azt, hogy mi a nyugati kereszténység, nem könnyű dolog, hiszen hosszú történetét megannyi viszály és szakadás tarkítja. Richard Rorty és Gianni Vattimo *The Future of Religion* (A vallás jövője) című könyvének előszavát idéztem. E jó érzésű, mi több, derűs könyv bejelenti, hogy a nyugati kereszténység átlépett e nietzschei pillanata révén a hatalom törvényéből a szeretet törvényének elfogadásába. Örömmel üd-

* Rorty: i. m., 17. o.

vözölném ezen átalakulás valóságosságának első jelét. Mégis az a gyanúm, hogy a nyugati kereszténység semmilyen meghatározása nem bírna eljutni odáig, hogy általánosítani lehessen, és gyanúm szerint éppen azért hiányozhat a meghatározás itt is, hogy szabadon lehessen általánosítani.

A *The Future of Religion* eltér azoktól a könyvektől, amelyekre utalni fogok az alábbiakban, mert azt állítja, hogy a vallásnak van egyfajta jövője, és az a világ javára válnék. Isten azáltal válik létezővé, hogy a tisztelet és a félelem övezte alakja átlényegül az emberiségben immanensen benne rejlő szeretet erejévé, amely a meggyőződésbeli egyetértésben valósul meg. Olyasvalaminek tűnik föl ez nekem, mint amit William James monizmusnak, hegelizmusnak nevezett.* Pontosan hogyan is lehetne eljutni ehhez az egyetértéshez? Mondjuk azt, hogy valóban történelmi változás ment végbe abban a gyéren lakott felső légkörben, ahol egy nietzschei mondás számít, ahol a „metafizika dekonstrukciója” következményekkel jár. Az a sok száz millió elme, aki ezt az egyetértést érvényesítené, hogyan élné meg azt? Ezekkel a kérdésekkel nem holmi populista mérce-t kívánok fölállítani, távol legyen olyasmit mondanom, hogy „az utca emberének fogalma sincs arról, hogy dekonstruálták a metafizikát, és ha tudná, sem helyeselné”. Éppen ellenkezőleg, ezek a kérdések a zsol-táros, az ősi költő, a szent, a próféta vagy látnok hangját kívánják megidézni, aki a küszöb túlsó oldalán a szent

* Lásd James, 2016.

tudatáról tanúskodott, és mindazokét, akiket ezek a hangok megindítanak, és akik a hangok igazáról tanúskodnak.

Ezzel máris a vallás természeténél lyukadunk ki. James szerint a vallás „*az egyének magános érzései, cselekedetei és tapasztalatai, amennyiben magukat az általuk isteninek vélt dologgal való kapcsolatban fogják fel*”.* Az „egyén” és a „magános” szó döntő szerepet játszik, mert ez az emberi szellem változatlan állapota, akármilyen legyen is az azt támogató, fenntartó vagy korlátozó kultúra és nyelvi hálózat. Márpedig éppen az én, a tapasztalás értelmezésének magános és szemlélődő színtere veszik ki abból a fajta gondolkodásból, amely a vallást felszabadító „hermeneutizálás pillanatát” szorgalmazza. Meglehet, beteges végzet osztotta szét a megismerést sok milliárd alany között, de e tény központi szerepet visz az emberi életben, kultúrában és nyelvben, és nem kerülheti meg azt semmilyen filozófia vagy ismerettudomány.

Ha ez a fajta irodalom megpróbálja meghatározni, hogy mi a vallás, többnyire olyasmivel áll elő, mint amit Daniel Dennett kísérletképpen javasolt, azt ugyanis, hogy a vallások „olyan társadalmi rendszerek, amelyeknek tagjai az egy vagy több természetfölötti cselekvőbe vetett hitet vallják, az ő jóváhagyását vagy jóváhagyásukat keresik”. A könyv, melyből idézek, a *Breaking the Spell: Religion as Natural Phenomenon* (A varázs megtörése: a vallás mint természetes jelenség). Dennett azt

* James, 1977, 50. o. (kiemelés eredeti).

írja, hogy „meghatározása homlokegyenest ellentétes a Jamesével”, azzal, amelyet idéztem. Azért utasítja azt el, mert „egyéneket ír le, akik őszintén és buzgón azt gondolják magukról, hogy egyedüli részesei annak, amit leginkább magánvallásuknak nevezhetünk”. Figyeljük meg, James meghatározásában a vallás egyes számban, Dennettben többesben szerepel. James olyan tapasztalatról beszél, amelyet egyetemesnek tekint valamenynyit, bármiképpen leírt vallásban, miközben Dennett a vallásokat külön „társadalmi rendszereknek” mondja. Írásaiban Dennett ragaszkodik a vallás demográfiájához, ahhoz, amit ismeretei szerint a tudomány megfigyelhet s megragadhat. Ez erősen emlékeztet Bertrand Russell megjegyzésére, hogy ugyanis „a befelé fordulás adatait éppen a magánjellegük folytán kifogásolják a behaviorizmus művelői”. Russell már 1921-ben bírálta a behaviorizmust, de ez olyan ága a lélektannak, amely úgy ment ki divatból, hogy nem vitte magával a legfőbb föltevéseit, úgyhogy a filozófus megjegyzése változatlanul érvényes.*

Dennett félresöpri a hit szemlélődő jellegét, alanyiságát, mintha a vallás közösségi megnyilvánulásai és benső megtapasztalásai nem volnának egymást átfedő magisztériumok, mintha a vallás csak az volna, amit az antropológia és szociológia módszereivel meg lehet figyelni, azon mélységesen mély magános tűnődések nélkül, amelyek az egyéneket gyülekezetekbe és közösségekbe viszik, hogy az ott megismert eszmélkedéssel

* Dennett, 2006, 9. o.; Russell, 1922, 122. o.

és kultúrával táplálkozzanak. Így tekinthet el Dennett John Donne-tól vagy a szúfi költőktől, s mehet tovább, hogy ecsetelje az árukultusz varázsgyakorlatait, melyeket, joggal feltételezhetjük, az antropológia ugyancsak nem mutat be minden színében. Jelenleg elég arra rámutatnunk, hogy azok a vallásos tapasztalatok, amelyeket James a *The Varieties of Religious Experience* (A vallásos tapasztalat változatai) című munkájában leír, bevallottan olyan egyének tapasztalatai, akik egyúttal felekezeti közösségekhez is tartoznak. Olyanfajta tapasztalatok, amelyekről különösen a két nagy amerikai ébredés idején és után sokszor számoltak be. Ezek az egyének aligha egyedüli követői holmi magánvallásnak.

Milyen érdekes kérdést söpörnek itt a szőnyeg alá! A modern nyugati élet nagy vitája állítólag a természettudomány és a vallás közt zajlik. A kettőt úgy állítják be, akárha valami szimmetria volna köztük – föltehetőleg azért, mert manicheista ellentétpárt vélnek látni bennük. A természettudomány azonban viszonylag új jelenség, évszázadokon keresztül a nyugati kultúra sajátágának számított, erősen befolyásolta is azt, formálódott általa, és annak csatornáin keresztül terjedt el. Minthogy viszonylag új és helyhez kötött jelenség, nehéz megkülönböztetni a környezetétől. A modern háborúskodás, mind a hideg, mind a meleg, döntő hatást gyakorolt a természettudomány fejlődésére éppen abban a korszakban, amikor a természettudomány legnagyobb mértékben alakította az emberek életét. Példa rá az atomenergia és a világháló.

A vallás ellenben ősi és egyetemes, mivel nincsenek földrajzi vagy időbeli határai, s megmarad ott is, ahol elnyomják vagy elvetik; módfelett nehéz meghatározni, már csak azért is, mert maga a „meghatározni” szó eleve határok megszabását jelenti. Eredete s elterjedése szerint a kereszténységet mint a vallás al csoportját adott történelmi korszakkal, illetve térségekkel és népcsoportokkal szokták társítani. Az mégis fraktálszerűen utánozza a nagyobb jelenség összetettségeit. A kiváló matematikus, filozófus, a vallás és a kereszténység megvetője, Bertrand Russell írta: „A keresztények mindenkor, Constantinus korától egészen a tizenhetedik század végéig kegyetlenebbül üldözték egymást, mint ahogyan valaha a római császárok.”* Még a legszektásabb történelemszemléletű keresztény se tagadná ezt, hiszen minden szektának megvan a maga üldöztetéstörténete. És legtöbb elismeri, hogy az a hagyomány, amellyel azonosul, olykor maga is föllépett üldözőként. Csakhogy amennyiben a római császárok kevesebb keresztényt ítéltek vértanúságra, mint maguk a keresztények, akkor a keresztényeknek a lakosságon belüli számaránya sem elhanyagolandó tényező – a császárok egy módfelett kíméletlen társadalom fölött uralkodtak, akármilyen nagyszerű teljesítményeket ért is az el. Ahogyan lenni szokott, Russell a zsidó egyistenhit hagyományaiban keresi a keresztények kegyetlenkedé-

* Russell, 1957, 27. o. [lásd *Miért nem vagyok keresztény?*, Budapest: Kossuth, 1960 – csak az eredeti 1927-es előadást tartalmazza – a ford.]